

AMARTYA SEN

Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I.*

A „társadalmi kirekesztés” fogalma relatíve új, René Lenoir negyedszázaddal ezelőtti írásában fordult elő először, így őt tekintjük a kifejezés szerzőjének.¹ A fogalomnak azonban fontos előzményei vannak a szegénységről és deprivációról szóló diskussziókban és írásokban. Manapság a témának már igen nagy irodalma van, ami gyorsan növekszik.²

1. Az értékelés és a feltárás feladata

A társadalmi kirekesztés fogalmkörébe a társadalmi és gazdasági problémák feltűnően széles körét sorolják. Mikor a francia kormány szociális ügyekkel foglalkozó államtitkáráként René Lenoirnak a gyakorlat számára meg kellett határoznia, hogy kiket sorol a „kirekesztettek” közé, a francia népesség egytizedére becsülte a meghatározandó társadalmi csoport nagyságát, és a következőket sorolta bele:

értelmi és testi fogyatékosok, öngyilkossági kísérletet elkövetők, idős rokkantak, bántalmazott gyermekek, szenvedélybetegek, bűnelkövetők, egyedülálló szülők, sok-problémás háztartások, marginális, aszociális személyek és más társadalmi „nem-illeszkedők”.³

A Lenoir eredeti ötletét követő irodalom tovább bővítette a „társadalmi kirekesztettség” már amúgy is terjedelmes listáját. Ahogy Silver (1995) megjegyzi, a listát ki kell egészítenünk „még néhány dologgal, melyekből az irodalom szerint az embereket ki lehet rekeszteni”. Ilyenek:

a megélhetés; a biztos, folyamatos munkaviszony; a jövedelem; a vagyon, a

* Social Development Papers No. 1. Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank, 2000.

1 Lásd: Lenoir 1974.

2 Az irodalomhoz (és a társadalmi kirekesztés történetének, tartalmának és következményeinek megértéséhez) megvilágító és tartalmas bevezetesként lásd: Rodgers és munkatársai 1995; Jordan 1996; de Haan 1997; Gore és Figueiredo 1997; Figueiredo, de Haan és Maxwell 1998.

3 Lásd: Silver 1995, 63; továbbá Foucauld 1992.

TANULMÁNYOK

*hitel vagy a földtulajdon; a lakhatás; a minimális vagy megfelelő fogyasztási színvonal; az oktatás, a gyakorlati készségek és a kulturális tőke; a jóléti állam; az állampolgárság és a jog előtti egyenlőség; a demokratikus részvétel; a közjavak; a nemzet vagy a domináns faj; a család és a társaság; az emberiség, a tisztelet, az önmegvalósítás és a megértés.*⁵

A fogalom tartalmának robbanásszerű növekedéséből világosan látszik, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma nem önkorlátozó.

Azért persze ez nem ilyen egyszerű. A szegénység és a depriváció kutatói közül sokakat indított kritikai megjegyzésekre az impresszió, hogy a problémákat kritikátlanul és fegyelmezett válogatás nélkül listázzák a „társadalmi kirekesztés” tág címszava alá, és mindez kombinálódik a lelkes izgalommal, amellyel a koncepció elfogadása mellett az energikus hívek érvelnek. Else Oyen (1997) cseppet sem hízelgő képén, melyet a társadalmi kirekesztést kutató vállalkozásokról festett, a területre újonnan belépők „fölkapják a koncepciót, körbefutkosnak vele, szemináriumokat és konferenciákat szerveznek, hogy kutatható témákat találjanak egy olyan fogalom ernyője alatt, melynek nagyon korlátozott elméleti megalapozása van” (63. o.). Ha a hívek hangosak, legalább annyira hangosak a kritikusok is.

Ebben a tanulmányban megpróbálom alapos vizsgálatnak alávetni a társadalmi kirekesztés gondolatának természetét, relevanciáját és gazdagságát. Azt is meg kell kísérelnem, hogy a társadalmi kirekesztés fogalmát összekapcsoljam a korábban leírt koncepciók közül azokkal, melyek nyilvánvalóan közel állnak hozzá. Látnunk kell, mit adott hozzá a korábbiakhoz az új koncepció, és ez a hozadék mennyiben tekinthető lényegesnek. Kritikai vizsgálat tárgyává teszem annak lehetőségét is, hogy a fogalmat a francia – és általánosabban az európai – feltételektől eltérő kontextusban használjuk⁶, hiszen mind ez ideig e fogalom csak Európában aratott sikert.

Ami a gondolat hasznosságát illeti, alaposan és kritikusan meg kell vizsgálnunk, hogy a társadalmi kirekesztés gondolata milyen új megértést hozott, ha hozott ilyet egyáltalán. Hozott-e valami újdonságot, ami hozzájárul a szegénység természetének jobb megértéséhez? Segít-e meghatározni a szegénység olyan okait, melyeket egyébként nem vennénk figyelembe? Gazdagítja-e a koncepció a szegénység csökkentését célzó politikai és társadalmi cselekvésről szóló gondolatainkat? Mennyiben különböznének a szegénységről szóló elképzeléseink, ha egyszerűen elfelejtenénk a társadalmi kirekesztés irodalmát? Mennyiben változna ezáltal a választott politikánk? Ezek a kritikai kérdések központi jelentőségűek a társadalmi kirekesztés gondolatának megfelelő értékelésében és feltárásában.

⁵ Silver 1995, 60; és lásd még: Gore és Figueiredo 1997; de Haan és Maxwell 1998b.

⁶ Ilyen más kontextus természetesen Ázsia, hiszen a tanulmány az Ázsiai Fejlesztési Bank megbízásából készült.

2. Szegénység, megfosztottság a lehetőségektől és társadalmi kirekesztés

Hasznosnak tűnik, ha azzal kezdjük, hogy rámutatunk: a társadalmi kirekesztés fogalmának jól körülírható kapcsolódásai vannak a szegénységről és megfosztottságról szóló irodalom elméletileg megalapozott fogalmaihoz, és előzményei messze régebbiek, mint amit e terminológia sajátos története sejtet. Szerintem nyilvánvalóbbak lesznek a társadalmi kirekesztés új irodalmának hozadéka, ha a szegénységről, mint a lehetőségektől való megfosztottságról szóló régi – és még régebbi – gondolatok szélesebb kontextusába helyezzük. Ehhez a nagyon általános megközelítéshez fűződő kapcsolat segít minket annak megértésében, hogy milyen sajátos hangsúlyokat és fokális kérdéseket világít meg a társadalmi kirekesztés gondolata.

Kezdjük áttekintésünket a koncepciók és elképzelések területének egy nagyon távoli pontján. Először vegyük szemügyre a szegénységnek azt a nagyon ősi és manapság is meglehetősen elterjedt jellemzését, mely egyszerűen jövedelemhiányról beszél a témával kapcsolatban. Ez a szemlélet, bár meglehetősen messze visz minket a társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos kérdésektől, hasznos, mivel a jövedelem – megfelelően meghatározva – óriási hatással van életvitelünkre. Az élet elnyomorodásának gyakori oka a jövedelem elégtelensége, és ebben az értelemben az alacsony jövedelem fontos oka a szegénységnek. Tehát – ahogy az utóbbi eszmefuttatás sugallja – a szegénységet végső soron inkább a nyomorúságos élet jellemzői felől kell vizsgálnunk, semmint a csak az alacsony jövedelem (és „semmi más”) felől. A jövedelem talán a legjelentősebb eszköze a jó, deprivációtól mentes életnek, de nem az egyetlen, ami hatással van életvitelünkre. Ha érdeklődésünk középpontjában az emberek életlehetőségei állnak – a szabadság, hogy minimálisan tisztességes életet éljenek, akkor csak hibás lehet az ilyen szabadságnak kizárólag egyik vagy másik eszközére tenni a hangsúlyt. Az elnyomorodott életet kell néznünk, és nemcsak az üres pénztárcát.

A gondolat, hogy a szegénységet az elnyomorodott élet oldaláról szemléljük nem – hangsúlyozom nem – új. Arisztotelész beszámolója az emberi élet gazdagságáról közvetlenül kapcsolódik annak szükségességéhez, hogy „először állapítsuk meg az ember funkcióját”, ezután következik „az életnek a tevékenység értelmében” vett magyarázata. Az arisztotelészi perspektívából az elnyomorodott élet nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, melyeket jó okuk van választani.⁷ Az élet szegénysége nagy figyelmet kapott az életminőség olyan korai empirikus kutatóinál, mint William Petty, Gregory King, Francois Quesney, Antoine Lavoisier, Joseph Louis Legrange, és mások.⁸ Adam Smith szintén annak fényében határozta meg a „szükségleteket”, hogy azok mennyiben vannak hatással a szabadságra,

⁷ Arisztotelész: Nikomakhoszi etika. Európa K., Budapest, 1997. 1. könyv, 7. rész. Martha Nussbaum 1988-as tanulmányában kiválóan elemezte az arisztotelészi megközelítés tartalmát és relevanciáját.

⁸ Lásd erről Sen (1987).

hogy nyomormentes életet éljünk (például „képesek legyünk szegyenkezés nélkül mások szeme elé kerülni”).⁹ Tehát messze vezető története van a gondolatnak, hogy a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként (azaz a minimálisan tisztességes élet lehetőségétől való megfosztásként) értelmezzük. A jelenkori irodalomban is jelentős szerepe van ennek a gondolatnak.¹⁰

A szegénységet lehetőséghiánynak tekintő szemlélet természetesen többdimenziós, mivel a vizsgálat során különböző lehetőségeket és módokat vehetünk figyelembe. Véleményem szerint hasznos lehet a „társadalmi kirekesztés” irodalmát ebből a széles arisztotelianus nézőpontból vizsgálni. Közvetlen kapcsolat van ugyanis a múltbéli és a jelenlegi koncepciók között.

Először is jó okunk van értékelni, ha nem vagyunk kirekesztve a társadalmi viszonyokból, és ebben az értelemben a társadalmi kirekesztés közvetlenül része a lehetőségektől való megfosztásként értelmezett szegénységnek. Jó példa erre Adam Smith megállapítása, amelyben a megfosztottság egyik eseteként azt említette, ha az ember nem képes szegyenkezés nélkül megjelenni mások társaságában. Ez a közösségi életben való részvétel fontosságához, és végső soron ahhoz az arisztotelészi megállapításhoz kapcsolódik, mely szerint az egyének élete mindenképpen „társas” élet. Smith megállapításának értelmében a képtelenség arra, hogy másokkal szabadon kapcsolatba kerüljünk, önmagában is jelentős megfosztottság (mint az alultápláltság vagy a hajléktalanság), ami világosan mutatja, hogy a társadalmi kirekesztés bizonyos típusai konstitutív komponensei a szegénység fogalmának – és ezért központi alkotóelemeként kell velük számolnunk.

Másodszor: a társas kapcsolatokból való kirekesztettség más megfosztottságokhoz is vezethet, melyek tovább korlátozzák életlehetőségeinket. A kirekesztettség például a foglalkoztatási lehetőségekből vagy a hitelekhez való hozzájutásból gazdasági elszegényedéshez vezethet, ami további megfosztottságokat – alultápláltságot vagy hajléktalanságot – okozhat. A társadalmi kirekesztés tehát egyszerre konstitutív része a lehetőségektől való megfosztottságnak és instrumentális oka a különböző lehetőség-hiányoknak. Meglehetősen könnyű a társadalmi kirekesztést a szegénység sajátos értelmezésének tekintenünk, amennyiben ezt a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként magyarázó elmélet keretein belül kíséreljük meg.

Mivel a társadalmi kirekesztés gondolata (a szabadon álló koncepció elkülönült formájában), ahogyan azt korábban említettem, meglehetősen későn lépett be a szegénységről és deprivációról szóló irodalomba, kü-

⁹ Smith (1976), 2. kötet, V. fejezet.

¹⁰ Saját kísérletemet egy olyan elmélet és empirikus értelmezési keret megalkotására, melyben a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként értelmezem, a következő tanulmányokban írtam le. Sen (1980, 1983, 1984, 1985, 1992a); lásd továbbá: Dréze és Sen (1989, 1995), Nussbaum és Sen (1993). A lehetőségektől való megfosztottság irodalma meglehetősen kiterjedt, lásd különösen Griffin és Knight (1990); Hossain (1990); UNDP (1990, 1997); Doyal és Gough (1991); Crocker (1992), Anand és Ravallion (1993); Desai (1995). Lásd még a lehetőség megközelítéséről szóló szimpoziumokat: *Giornale degli Economisti Annali di Economia*, 53 (1994); *Notizie di Politeia*, 1997 (különszám), és az ezzel kapcsolatos kérdésekről *Journal of International Development*, 9 (1997).

lönösen fontos ezeket a kapcsolódásokat megérteni. A kirekesztés fogalmának első megjelenése – amit az 1970-es évek írásaitól számítunk – valóban kétszáz évvel később született, mint Adam Smith (1776) úttörő depriváció-meghatározása („képtelenség arra, hogy szégyenkezés nélkül mások szeme elé kerüljünk”, és még általánosabban, az a nehézség, melyet a megfosztott ember tapasztal, ha részt vesz a közösségi életben). Amikor viszont a társadalmi kirekesztés irodalmát a lehetőségektől való megfosztottság általános perspektívájában vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha az új koncepció olyan kérdéseket feszegetne, melyekről már több száz, sőt több ezer éve vitatkozunk. Nem egy vadonatúj koncepcióval van tehát dolgunk, mely eddig figyelemre nem méltatott összefüggéseket rejt, és melyet az új kutatók fedeztek fel, „akik – Else Oyen szarkasztikus megjegyzése szerint – fölkapják a koncepciót, körbefutkosnak vele, szemináriumokat és konferenciákat szerveznek, hogy kutatható témákat találjanak egy olyan fogalom ernyője alatt, melynek nagyon korlátozott elméleti megalapozása van”. A fanyalgás helyett inkább foglalkozzunk az előnyökkel, amelyek abból következnek, hogy a kirekesztés koncepció a relációs viszonyokra irányítja a figyelmet, ami tagadhatatlanul gazdagítja a régi – elméletileg alátámasztott, megvitatott és rigorózan kidolgozott – elgondolást, melynek alapján a szegénységet bizonyos értékes dolgok megtételének szabadságától való megfosztottságként határozzuk meg. Ha visszavezetjük történeti gyökereihez, nemcsak összekapcsoljuk a társadalmi kirekesztés irodalmát korábbi gondolatokkal, hanem erősítjük konceptuális alapját és analitikus fegyelmét.

A társadalmi kirekesztés ilyenét megközelítésének nyilvánvaló előnye, hogy nem biztosít ad hoc megalapozást az ebben a hatalmas és meglehetősen kaotikus irodalomban tárgyalt kérdéseknek. Miközben a társadalmi kirekesztés irodalmát egy konceptuálisan strukturált vonatkoztatási rendszerben helyezzük el, mindazonáltal óvatosaknak kell lennünk, nehogy végül elveszítsünk a társadalmi kirekesztés fogalmának alkotóelemei közül olyasmit, amit a lehetőségek hiányára fókuszáló elmélet nem vesz figyelembe.

3. A relációs viszony a lehetőségektől való megfosztottságra fókuszáló elméletben

Ha a fenti elemzés korrekt, akkor a társadalmi kirekesztés elméletének valódi jelentősége abban rejlik, hogy a relációs viszony szerepét hangsúlyozza a lehetőségektől való megfosztottságon és ezzel a szegénység tapasztalatán belül. Ebben az esetben sem a relációs viszonyokra való fókuszálás újdonsága a lényegi kérdés (hiszen már Adam Smith is ezt tette a 18. században, ahogy előtte és utána is sokan), hanem az, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma a relációs viszonyok központi szerepét állítja az elemzés középpontjába.

Adam Smith-t leginkább az a viszonyokban megnyilvánuló megfosztottság érdekelte, amely az emberek életét abszolút értelemben nyomorítja el. A társadalmi kirekesztés gondolata jól illik ebbe a vonatkoztatási

TANULMÁNYOK

rendszerbe. A *Nemzetek gazdagságának* jó része a kirekesztés instrumentális jelentőségével foglalkozik, és a különböző sajátos kirekesztési típusok hatásának elemzését tartalmazza, mint amilyen például az embereknek a kirekesztése a piacról (törvényekkel), az oktatásból (anyagi eszközök vagy közösségi támogatás híján). De emellett Smith nagyon világosan tárgyalt központi jelentőségű relációs megfosztottságokat is. A társadalmi kirekesztés jellemzőit a depriváció szélesebb koncepciójának keretében vizsgálta, és úgy határozta meg, mint képtelenséget olyan dolgok megtételére, amiket az embereknek jó okuk van akarni.

Ahogy korábban röviden már említettük, Smith a beillesztés és kirekesztés gondolatát állította a szegénység elemzésének középpontjába, amikor a tisztességes élethez nélkülözhetetlen „szükségességek” természetét meghatározta:

A szükségességeken nem pusztán azokat a javakat értem, melyek nélkülözhetetlenek a létfenntartáshoz, hanem mindent, aminek a hiányát akár a legalacsonyabb rangú, megbecsülésre méltó ember esetében az adott ország szokásai elfogadhatatlannak minősítenek... A szokások előírják, hogy a bőrcipő létszükséglet Angliában. A legszegényebb nő vagy férfi sem kerülhetné el a szégyent, amennyiben e nélkül jelenne meg nyilvánosan.¹¹

Itt Smith a megfosztottságot a társas interakciókból való kirekesztés formájaként vizsgálja, azaz a nyilvános megjelenés szabadságától vagy – még általánosabban – a közösség életében való részvételtől való megfosztottságként.

Ezeknek a lehetőségeknek a relációs természete kapcsolja össze a két koncepciót, a lehetőségektől való megfosztottságot és a társadalmi kirekesztést. Az új irányzat jelentősége így inkább rejlik a fókusz megválasztásában, semmint a társadalmi kirekesztés önálló koncepció mivoltában (mintha nem többé-kevésbé egy általánosabb megközelítése lenne a lehetőségektől való megfosztottságnak), vagy a relációs jellemzőkkel való foglalkozás újdonságában.

De nincs-e valami, amit elveszítünk, ha a társadalmi kirekesztést a lehetőségektől való megfosztottság általános megközelítésének részeként szemléljük, miközben a relációs okozatiságra tesszük a hangsúlyt? Az ilyesféle kétségeket az a hit táplálhatja, hogy a társadalmi kirekesztés irodalma teljes mértékben túlhaladta a lehetőségek elemzésének szűk határait. Ezt a kérdést érdemes megfontolnunk és gondosan megvizsgálnunk. Vegyük például azt a fontos kérdést, amit Charles Gore (1995) vetett fel, amikor meghatározta a társadalmi kirekesztés elméletének speciális értékeit:

Relációs koncepcióként módot ad arra, hogy elforduljunk a társadalmi hátrányok jólétközpontú (welfarist) szemléletétől, melyet Amartya Sen kezdett, de amely a lehetőségek koncepciójának álcája mögött, még mindig makacsul ragaszkodik egy szélsőségesen individualista és kevésbé közösségi társadalomképhez.¹²

¹¹ Lásd: Smith (1776/1996), 351–352. o.

Gore-nak bizonyosan igaza van abban, hogy a társadalmi kirekesztés gondolatában a relációs jellemzőkre helyezett fókuszot tekinti a legértékesebbnek. De milyen értelemben mondhatjuk, hogy a lehetőségekből kiinduló szemlélet mindenképpen elmulasztja a relációs vonatkozások számbavételét, szélsőségesen individualista és kevésbé közösségi? Közben az individuumot úgy tekintjük, mint a személyt, akivel a kapcsolati megfosztottság megtörténik (ahogy az a kirekesztés irodalmában történik), a lehetőség-elemzés fókusza – Adam Smith óta – nagyon érzékeny volt az egyéni megfosztottság társadalmi okai iránt. Például ez a megközelítés egyszerre foglalkozik a közösségi életben való részvétel lehetőségével (vagy specifikusabban, a szegény nélküli nyilvános megjelenés lehetőségével) és az okozati faktorokkal, amelyek hatással lehetnek az ilyenféle lehetőségre. Ez viszont elvitathatatlanul „társadalmi”, és nem is tekinthető másképpen. Ami jogosabban tekinthető kiindulási pontnak, az nem a relációs összefüggések gondolatának tudatosítása, hanem az erre a vonatkozásra helyezett fókusz.

A társadalmi kirekesztés megközelítésének hasznossága szerintem nem a konceptuális újdonságban rejlik, hanem abban a gyakorlati hatásban, amit a megfosztottság relációs jellemzőinek szerepére tett erőteljes hangsúly, az erre a vonatkozásra való fókuszálás jelent. Valójában a kirekesztés kérdéseinek sok típusa hosszú idő óta integráns része a fejlődési irodalomnak. A tárgyalt kérdések között egyként jelen vannak a konstitutív jelentőségű megfosztottságok (akár beillesztették ezeket a lehetőségektől való megfosztottság vonatkoztatási rendszerébe, akár nem), de vannak közöttük instrumentális szempontból jelentős deprivációk is. A tradicionális fejlettségi elemzés különböző módon tárgyalta az olyasféle koncepciókat, mint a „kivonulás, tiltakozás és hűség” (úttörő módon elemezte Hirschman, 1958, 1970, 1981¹³), a „városoknak kedvezés”¹⁴ („urban bias” – legbehatóbban tárgyalta Michael Lipton, 1977), a földnélküliség szerepe és a hitelképtelenség (lásd többek között: Griffin és Khan, 1977; Bardhan, 1984), a nők kizárása bizonyos típusú gazdasági tevékenységekből (lásd: Boserup, 1970; és az újabb irodalomról lásd Beneria, 1992; Tinker, 1990), a népesség jelentős szektorának kizártsága a lehetőségből, hogy alapvető szükségleteit kielégítse (lásd pl. Adelman és Morris, 1973; Adelman, 1975; Streeten és Burki, 1978; Chichilnisky, 1980; Streeten, 1981; Stewart, 1985). Ezeknek a kérdéseknek a társadalmi kirekesztés terminusaiban való elemzése meglehetősen hasznos lehet a viták fókuszálásához, de ez inkább szolgál kutatási előnyként, semmint konceptuális kiindulópontnak, amelytől elindulva megérthetők a társadalmi kirekesztés új irodalmának főbb előnyei.

Ha a társadalmi kirekesztés új irodalmának alkotó hozadékait látni akarjuk, a konceptuális újdonság nem jelent valódi kiindulópontot, a meggyőző erő viszont igen. A megfelelő kontextusban értelmezve a tár-

12 Gore (1995), 9. o.

13 Magyarul: Hirschman, Albert O.: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris, Budapest, 1995. A koncepcióban a piachoz való viszony különböző típusai jelennek meg. – *A fordító.*

14 A koncepció lényege, hogy a fejlődő országokban a közösségi javak sokkal nagyobb hányada jut a városiaknak, mint a vidéken élőknek, miközben ez utóbbiak vannak többen. – *A fordító.*

sadalmi kirekesztés gondolata sok értékes összefüggést világít meg, amelyet a szegénység és depriváció korábbi kutatásai elhanyagoltak.

4. A kirekesztés nyelvezete

A társadalmi kirekesztés sokféle módon alakulhat ki, ezért fontos tudatosítanunk a fogalom sokoldalúságát és gazdagságát. Mindazonáltal szükség van az óvatosságra, hogy ne használjuk válogatás nélkül minden helyzetre, azokra is, amikor a depriváció genezisében nem játszik szerepet a relációs viszony. A társadalmi kirekesztés nyelvezete olyan sokoldalúan alkalmazható, hogy nagy a kísértés: minden deprivációt a társadalmi kirekesztés eseteként kategorizáljunk. Vannak – félelmeim szerint – jelei annak, hogy a nyelvezet messze előbb halad, mint az alkotó gondolat.

Az intellektuális világosság céljából kívánatos a konceptuális megkülönböztetés gyakorlására, és a túllépés a nyelvi hasonlóságon. Biztos, hogy a kirekesztési szemlélet különösen hasznos lehet bizonyos kontextusokban, de lehet, hogy használata pusztán frazeológia, amikor csak keveset vagy semmit sem ad hozzá ahhoz, amit már értünk a relációs jellemzőkre való hivatkozás nélkül is. A kutatási hasznosság részben megítélés kérdése, de fontos, hogy kritikai gondossággal járjunk el, amikor eldöntjük, használjuk-e a társadalmi kirekesztésre vonatkozó igen erőteljes – és gyakran kísértő – retorikát.

Egy példa segíthet a megkülönböztetés szükségességének megvilágításában. Képzeld el az éhségben és éhezésben megnyilatkozó megfosztottságot. Könnyű használni a kirekesztés fogalmait annak megállapításával, hogy a kényszerű éhezést (szemben az önkéntes böjttel) „úgy tekinthetjük, mint az élelmiszerekhez való hozzáférés lehetőségéből való kirekesztést”. Egy ilyen mondat értelmes, de nem ad hozzá semmit ahhoz, amit már eddig is tudtunk, hogy ugyanis a kényszerű éhező nem kap eleget enni. Mivel a kirekesztés fogalmának valódi haszna, hogy ráirányítja a figyelmet a depriváció relációs jellemzőire, fontos rákérdeznünk, vajon van-e az éhezésnek olyan formája, melyért a relációs depriváció a felelős.

Természetesen vannak olyan relációs jellemzők, melyek központi jelentőségűek lehetnek az éhezés bizonyos fajtája esetében. Először, mivel az élelem gyakran használatos – különösen a tradicionális társadalmakban – a társas kapcsolatok eszközeként (az ünnepekhez, a gyászhoz, sőt a normális kommunikációhoz is kötődhet az élelem felszolgálása a vendégeknek), egy család szenvedhet az élelmiszerhiánytól pontosan azért, mert a társas relációknak konstitutív eleme az élelmiszercsere. Másodszor, még ha van is elég élelem a családban, oksági hatások kapcsolódhatnak a relációs jellemzőkhöz. Például amikor néhány csoport azért éhez, mert más csoportok rendelkeznek az élelem nagyobbik hányadával (bürokratikus előírások vagy piaci fölény következtében), akkor a kirekesztés fogalmát értelmes használnunk, még akkor is, ha a depriváció kialakulásában nem játszottak szerepet relációs momentumok. Az ilyen

„élelem-csaták” fontos elemei lehetnek az éhség magyarázatának, amikor a készletek nem bővíthetők, ilyesféle helyzeteket gyakran leírtak az éhínségek és alultápláltság vizsgálata során.¹⁵

A nem konstitutív jelentőségű relációs deprivációk esetében pedig meg kell vizsgálnunk, hogy vajon másféle deprivációk előidézőjeként játszanak-e szerepet bennük olyan tényezők, melyeket joggal nevezhetünk „kirekesztésnek”. Ez az oksági kapcsolatok tipológiájához vezet, melyet gyümölcözően használhatunk a tradicionálisan felismert deprivációk elemzésének kiegészítésére.

Például az éhség és az éhezés a jogosultság gyengességének (entitlement failure) következménye, amit több tényező okozhat.¹⁶ Néhány alternatíva:

1. éhség, amely abból következik, hogy elmaradt az aratás (például aszály miatt), és ez egy parasztcsaládot megfosztott tradicionális élelmiszerkészleteitől;

2. éhség, ami a munkanélküliség miatti vásárlóerő-vesztésből következik;

3. éhség, ami a reálbérek csökkenéséből következik, amit viszont az árak változása okoz, és ami összekapcsolódik más csoportok gazdasági hatalmának és élelmiszer-elvárásának aszimmetrikus növekedésével;

4. éhség, amit megelőzött az élelmiszersegély megvonása attól a csoporttól, amely általában a segílyre hagyatkozott.

Miközben mindezen fejleményeket leírhatjuk a kirekesztés nyelvezetével – egyenként tekintve: 1. kirekesztettség a normális aratásból; 2. kirekesztettség a foglalkoztatásból; 3. kirekesztettség az élelmiszerpiacról a csekély vásárlóerő következtében; 4. kirekesztés az élelmiszersegélyből –, az esetek meglehetősen eltérő oksági mintákkal jellemezhetők, és vannak közöttük olyanok, melyek inkább leírhatók a kirekesztés nyelvezetével, mint mások.

Például az élelmiszersegély megvonása egy kirekesztett csoporttól a kirekesztés aktív formáját jelenti, ami konstitutív jelentőségű a kérdéses ügyben. Másrészt, az aratás elmaradása, amit egy parasztcsaládnak el kell szenvednie, nehezen tekinthető kirekesztettségnek – vagy legalább relációs gyengeségnek (relational failure) bármely lényeges módon (nem számít mekkora szabadságot ad a nyelvünk arra, hogy egy ilyesféle gyengeséget „kirekesztésnek” kereszteljünk).

A munkanélküliség következtében előállt éhezés bonyolultabb kérdéseket vet fel. Bizonyos körülmények között egy személy képtelensége arra, hogy munkát találjon, szerencsésen elemezhető a kirekesztés fogalmaival, például amikor a munkahelyek egy bizonyos típusú munkavállalóknak vannak fenntartva, ami a többieknek a munkalehetőségből való kizártságát jelenti. Ez fontos lehet mondjuk a kisebbségi csoportok vagy a nők magas munkanélküliségi rátájának a megértése szempontjából az olyan társadalmakban, ahol a munkahelyek – vagy legalábbis a jobb

15 Lásd például: Sen (1981), valamint Dréze és Sen (1989, 1990).

16 Az ételhez jutás jogától való megfosztottsághoz vezető különböző utakat tárgyalja Sen (1981), valamint Dréze és Sen (1989).

munkahelyek – csak a többségi csoport vagy a férfiak számára elérhető. A munkanélküliség azonban nem tekinthető általában – sőt még tipikusan sem – valamely kirekesztési folyamat következményének. Így az, hogy a munkanélküliség miatt előállt éhezést értelmesen elemezhetjük-e az instrumentálisan jelentős társadalmi kirekesztés fogalmaival, a létrejöttében közreműködő oksági folyamatok egzakt természetén múlik.

Az az eset, amikor valaki a reáljövedelmek csökkenése miatt képtelen arra, hogy megfelelő mennyiségű ételmeget vegyen, szintén igényli az oksági folyamatok vizsgálatát, hogy megállapíthassuk, az adott kontextus sajátosságai vajon hasznossá teszik-e a kirekesztés fogalmaival történő elemzést. Mi okozta a reáljövedelmek csökkenését? Mivel a reáljövedelmek ilyesféle csökkenése gyakran áll nemcsak egyes esetek, hanem a tömegekre kiterjedő éhínségek hátterében is, az oksági elemzés különösen fontos lehet. Hogy egy konkrét példát idézzek, a mezőgazdasági munkások reálbérének csökkenése központi szerepet játszott az 1943-as bengáli éhínség kialakulásában, ami közvetlen kapcsolatban volt a háborús kiadásokon alapuló gazdasági fellendülés aszimmetrikus természetével – egy olyan gazdasági fellendüléssel, mely sok városlakó jövedelmét emelte, de amiből kizáródtak a vidéki munkások (lásd erről: Sen, 1981, 6. fejezet). A vidéki munkások jogosultsági gyengesége (entitlement failure) könnyedén beilleszthető egy olyan magyarázatba, melynek integráns részét alkotja a kirekesztés gondolata. Ugyanez érvényes, talán még nagyobb mértékben a halászsok és a vízi szállításban dolgozó munkások jogosultsági gyengeségére, mivel őket nem csak az sújtotta, hogy kimaradtak a háborús konjunktúrából, hanem a helyben használt csónakok elsüllyesztéséről szóló birodalmi döntés is, melyre azért került sor, mert a brit hatóságok féltelme szerint ezeket a betörő japán hadsereg igen gyorsan lefoglalná. Ez az intézkedés nem hátráltatta a már amúgy is túlerőben lévő japán hadsereget, de aktívan kizárta a halászsok és kereskedelmi hajósok jórészét a normál üzleti tevékenységből.¹⁷

A kirekesztési szemlélet valódi relevanciája az elemzésben így a deprivációhoz vezető folyamatok (jelen esetben a vásárlóerő súlyos csökkenése az érintett népességben) természetének függvénye. Ez a fajta megkülönböztetés fontos ahhoz, hogy elkülönítsük egymástól: 1. azt a konceptuális hozzájárulást, amit a társadalmi kirekesztés jelenthet, illetve a konstruktív szerepet, melyet az elemzésben játszhat; és 2. a társadalmi kirekesztés pusztán nyelvi és retorikus használatát. Mindkettő lehet hatásos, de a konceptuális kreativitást nem szabad összekevernünk a pusztán lingvisztikai kiterjesztéssel.

5. Társadalmi kapcsolatok: konstitutív és instrumentális jelentőség

Ebben és a következő fejezetben két alapvető megkülönböztetést fogok vizsgálni a társadalmi kirekesztés általános kategóriáján belül. E tanul-

¹⁷ Az események teljes sorozatának elemzését tárgyalja Sen (1981, 6. fejezet).

mány korábbi részében (és különösen a társadalmi kirekesztés irodalmának a lehetőségektől való megfosztottság korábbi elméleteivel való összekapcsolásáról szóló részben) már vizsgáltam – és illusztráltam is – a különböző társadalmi kapcsolatok belső jelentőségét valamint instrumentális következményeit. Érdeemes pontosabban és tovább vizsgálnunk a társadalmi kirekesztés azon két útját, melyek a lehetőségektől való megfosztáshoz vezetnek.

A kirekesztés időnként önmagában is jelenthet megfosztottságot, és ennek saját jogán is lehet jelentősége. Például, ha valaki nem képes másokhoz kapcsolódni, nem képes részt venni a közösségi életben, az közvetlenül elszegényítheti az életét. Ez önmagában is veszteség, azon egyéb deprivációk mellett, melyeket a kapcsolatképtelenség közvetetten okoz. Ez az eset a társadalmi kirekesztés konstitutív jelentősége.

Ezzel szemben, vannak olyan kapcsolati (relációs) deprivációk, amelyek önmagukban nem szörnyűek, de hozhatnak magukkal igen rossz következményeket. Például, ha valaki nem használja a hitelpiacot, az nem okvetlenül minősül ízléstelennek egy társadalomban. Vannak, akik élvezik a kölcsönadást és -kérést, míg mások nem gondolják, hogy ez bármi módon fontos lenne az életükben, megint mások Polonius tanácsát követik: „Se adós, se kölcsönadó ne legyél!”. De a hitelpiacra való bejutás képtelensége oksági sorokon keresztül vezethet másféle megfosztottságokhoz is, mint amilyen a jövedelmi szegénység vagy a képtelenség olyan érdekes lehetőségek kiaknázására, melyek kielégítők és gazdagítók lehetnének, de amelyekhez beruházás és hitel kellene.¹⁸ Az ilyesfajta kauzális szempontból jelentős kirekesztésnek lehet nagy instrumentális jelentősége: önmagában nem jelent ugyan szegénységet, de oka lehet (például az érintettek számára előnyös társadalmi és gazdasági lehetőségekből való kizártságon keresztül) az emberi élet elszegényedésének.

A földnélküliség az előzőhöz hasonlóan instrumentális depriváció. Egy paraszttársadalomban mélyen hátrányos helyzetben van a földnélküli család. Figyelembe véve azonban a paraszttársadalmak hagyományos értékrendjét, amelyben a legfőbb érték a család speciális viszonya a földjéhez, a földnélküliségnek lehet konstitutív jelentősége is: földnélkülinek lenni egy ilyen társadalomban jelenthet legalább akkora fogyatékoságot, mint ha valakinek nincs saját lába. De akár tulajdonít egy család direkt értéket a „saját földjéhez” fűződő viszonyának, akár nem, a földnélküliség elősegítheti a gazdasági és társadalmi depriváció kialakulását.¹⁹ A föld elvesztésének kérdése sokat – és megfelelő tudományos eszköztárral – tárgyalt kérdése a társadalmi fejlődéssel foglalkozó irodalomnak.

Világos, hogy bizonyos relációs megfosztottságok meglehetősen könnyen tehetnek szert mind konstitutív, mind pedig instrumentális jelentőségre. Például a másokkal való kapcsolatba kerülés hiánya elszegé-

¹⁸ Lásd ezzel kapcsolatban Yunus (1998). Mint a bangladesi Graamen Bank alapítója, Mohammad Yunus természetesen a legilletékesebb, hogy megvilágítsa a hitelpiacra való bejutás jelentőségét a társadalom kevésbé előnyös helyzetű tagjai számára.

¹⁹ A föld és földnélküliség messzemenő instrumentális jelentőségéről lásd többek között: Griffin és Khan (1977), Bardhan (1984), Basu (1990), Deininger és Squire (1996).

nyíti az emberi életet, de ugyanakkor lehetetlenné teszi azoknak a gazdasági lehetőségeknek a kiaknázását is, amelyekhez az emberek csak a társak közreműködésével juthatnak hozzá. Valójában a lehetőségektől való megfosztottság és a társadalmi kirekesztés különböző aspektusai igen gyakran együtt járhatnak.²⁰ Mindazonáltal önmagukban is megjelenhetnek, és ahogy és amennyiben jelentősek, figyelembe kell vennünk mindegyik lehetőséget a konstitutív szempontból jelentős deprivációk és az instrumentális szempontból jelentős hátrányok általános kategóriáin belül. Amennyiben egy megfosztottságnak nincsen konstitutív szempontból relációs (kapcsolati) jelentősége, még lehet hasznos – instrumentális értelemben – sok esetben a társadalmi kirekesztés fogalomkörében beszélni róla, de csak akkor, ha az oksági folyamat jobban érthető a kirekesztés fogalmának használatával.²¹ A kauzális folyamat természete a döntő bármelyik perspektíva érvényességének meghatározásakor.

6. Aktív és passzív kirekesztés

A konstitutív és instrumentális jelentőség megkülönböztetése nem az egyetlen, amit hasznosan alkalmazhatunk a társadalmi kirekesztés természetének és tartalmának elemzésében. A másik hasznosnak tűnő distinkciót az aktív és passzív kirekesztés jelenti. Amikor például a menekültek nem kapnak használható politikai státust, akkor az aktív kirekesztés, és ez érvényes sokféle deprivációra, amelytől kisebbségi közösségek szenvednek Európában, Ázsiában és máshol.²² Amikor viszont a depriváció társadalmi folyamatok következménye, és semmiféle tudatos kísérlet nem történik a kirekesztésre, akkor a kirekesztődés passzív formájáról beszélhetünk. A jó példa erre a gazdasági pangás miatt előálló szegénység és izoláció, valamint az ebből következő elnyomorodás. Mind az aktív, mind pedig a passzív kirekesztés fontos lehet, de nem azonos módon fontosak.

A megkülönböztetés egyszerre fontos a kauzális elemzés és a politikai válasz szempontjából. A relációs kirekesztést egyes esetekben tudatos politika viszi végbe, kirekesztve bizonyos embereket bizonyos lehetőségekből. Az Egyesült Államok Kongresszusának döntése például, amivel pár évvel ezelőtt kizárta az USA-ban élő, de az állampolgárságot meg nem szerzetteket bizonyos szövetségi ellátásokból, egyértelműen aktív kirekesztés volt, mivel a politikai intézkedésnek pontosan az volt a célja, ami bekövetkezett. Ezzel szemben, amikor a makrogazdasági körülmények magas munkanélküliségi rátához vezetnek, a munkahelyek tömeges elvesztése nem azért történik, mert valaki ezt akarta. Amikor bizonyos csoportok – mint amilyenek a fiatalok vagy az alulképzettek – szenved-

20 Fontos példa erre az alapszükségletek (beleértve az élelmiszereket és a nevelési készségeket is) kielégítetlenségének hatása a bűnözés növekedésére; erről és más kapcsolódó témákról lásd: Earls és Carlson (1993, 1994).

21 Lásd többek között Lipton és Ravallion (1995).

22 A menekültek státusa fontos esetét jelenti a társadalmi kirekesztésnek, ahogy azt Ogata (1998) leírta.

nek a foglalkoztatásból való kimaradás miatt, akkor lehetséges, hogy a gazdasági folyamatok hozzák magukkal ezt a következményt (a gazdaságpolitika esetleg elősegíti ezt a folyamatot), és semmilyen értelemben nincs jelen olyan szándék, amely a hátrányos helyzetű csoportoknak a foglalkoztatásból való kimaradását célozná. A direkt cél hiánya természetesen nem jelenti azt, hogy a kormányokat felmentenénk a felelősség alól, mivel nekik figyelemmel kell kísérniük a gazdasági történéseket, és ki kell dolgozniuk módokat a rossz dolgok megelőzésére (és nem csak azon dolgokra, melyet a saját politikájuk idéz elő). Mindazonáltal az oksági elemzés során fontos lehet elkülöníteni a kirekesztés aktív előidézését (akár a kormány az előidéző, akár más akaratlagos cselekvő) és a kirekesztés passzív kialakulását, ami minden szándékos cselekvés nélkül, csak a körülmények alakulása folytán jön létre.

Időnként az aktív kirekesztés magával hozhat más kirekesztést jelentő következményeket, melyek ugyan nem voltak részei a tervnek, de a célzott kirekesztés egyenes következményei, még akkor is, ha nem vették figyelembe, sőt esetleg nem is látták előre őket. Hadd illusztráljam ezt a tételt a politikai kirekesztés egy, a megérdemeltnél kevésbé tárgyalt európai példájával.

Mostanában Németországban és Franciaországban nagy publicitást kaptak a szélsőjobboldalnak a letelepedett bevándorlók elleni támadásai. Néha az a kérdés is felmerült, hogy vajon Nagy-Britannia miképp kerülhetne el jórészt ezt a problémát, annak ellenére, hogy egy évtizeddel ez előtt, amikor a nagy tömegeket érintő bevándorlás történt, Britanniában is erősek voltak a bevándorlók elleni érzelmek. De ezek az érzelmek láthatóan nem váltották ki a szélsőjobboldal olyasfajta virágzását és támadásait, mint Németországban és Franciaországban. (Néhány brit barátomnak az a hipotézise, mely szerint ez egyszerűen csak a britek „rendesebb” mivoltának köszönhető, nem bír igazi magyarázó erővel!)

Véleményem szerint a magyarázat részben abban a tényben keresendő, hogy Németországban és Franciaországban a letelepedett bevándorlók többsége ki van zárva a választójogból. Valójában a legtöbb európai országban a legálisan letelepedett bevándorlók nem jogosultak választani, mivel az állampolgárság elnyerése oly nehézkes és hosszadalmas. Ez kívül tartja őket a politikai folyamaton, ami nyilvánvalóan aktív kirekesztést jelent. Franciaországban az állampolgárság elnyeréséhez szükséges kvalifikációk nagyon szigorúak. Németországban a helyzet ebben a tekintetben még rosszabb: a német állampolgárságot még azoknak is igen nehéz elnyerniük, akik hosszú ideje tartózkodnak az országban. A politikai kirekesztés a bevándorlók, sőt a hosszú idő óta letelepedettek egyenlőtlen helyzetét eredményezi, ami társadalmi integrációjukat igen nehezíti. Mindazonáltal e tanulmány első verziójának 1998. szeptemberi publikációja óta az újonnan választott német kormány kinyilvánította szándékát, hogy megkönnyíti a letelepedett bevándorlók számára a választójog megszerzését. Ha az előző okfejtésünk helytálló, akkor ez a változás (ha megvalósul) hozzá fog járulni a letelepedett bevándorlók társadalmi integrációjához, és elő fogja segíteni, hogy csökkenjenek a szélsőjobboldal bevándorlás ellenes politikai támadásai.

Az előzőekkel szemben a Brit Nemzetközösségben testet öltött biro-

dalmi tradíció miatt az Egyesült Királyságban a választójog nem kötődött kizárólag a brit állampolgársághoz. A Nemzetközösség bármely állampolgára – a Nemzetközösség feje, a királynő valamennyi alattvalója – azonnal elnyeri a választójogot Britanniában, ha megkapja a letelepedési engedélyt. Mivel a folyamatos letelepedés szándékával érkező nem fehér személyek többsége a Nemzetközösség országaiból (azaz a nyugat-indiai szigetvilágból, Indiából, Pakisztánból, Bangladesből, Nigériából, Ghánából, Kenyából és Ugandából) érkezik Nagy-Britanniába, azonnal megkapják a politikai részvétel jogát. A politikai kirekesztés hiánya közvetlenül bevonja a letelepedett bevándorlókat a brit politikába, ahol a szabályokat szeretnék megszerezni, és emiatt számítanak.²³

Ha a német szélsőjobbaldaliak erős bevándorló ellenes nézeteket hangsúlyoznak, nem veszítik el a bevándorlók szavazatait, miközben megszerzik azoknak a szavazatait, akik szintén hajlamosak bevándorló ellenes nézeteket vallani. Britanniában ezzel szemben az ilyesféle kijelentések azonnal kivívják a bevándorló szavazók ellenérzését, még akkor is, ha ezek nem brit állampolgárok. Ez a brit politikai pártokat érdekeltté teszi a bevándorlók szavazatainak megszerzésében, és megakadályozza a rasszista politikai próbálkozásokat. Azt hiszem, ez bizonyosan az okai között van annak, hogy Britannia el tudja kerülni a rasszista szélsőségeket, amelyek a háború utáni korai években veszélyeztették az országot. Britanniában a politikai előny, amit azzal szereznek, hogy megnyerik a bevándorló közösségek támogatását (ami nagyobb, mint ha a támadások céltáblájává tennék őket), lényeges szerepet játszik mind a bevándorlók politikai szabadságában, mind társadalmi integrációjában. A „bevándorlás probléma” kihasználását a francia vagy a német politikában a bevándorló ellenes politikai erők és a letelepedett bevándorlók közötti hatalmi aszimmetria teszi lehetővé.

Bár a bevándorlóknak a választójogból való politikai kirekesztése nem azért jött létre, hogy kiváltsa az olyasféle társadalmi kirekesztést, amit a bevándorló ellenes szélsőségesekkel kapcsolatban látunk Németországban és Franciaországban, nem látszik aaptalannak az a feltételezés, hogy az aktív politikai kirekesztés hatásában elősegíti a társadalmi kirekesztés terjedését ezekben az országokban. Mivel a politikai integráció és a választójog kérdése a világ más részein – és ezek között Ázsiában – is felmerült, az aktív és passzív kirekesztésnek alighanem sokkal szélesebb jelentősége van, mint amit ez az egy európai példa sejteni enged.

7. Tartós munkanélküliség és kirekesztés: illusztráció

A társadalmi kirekesztés koncepciójának terjedelmét vizsgálva hasznosnak tűnik, ha áttekintjük azoknak a gazdasági eseményeknek a sajátos szerepét, melyek összefüggenek a kirekesztett népesség kialakulásával.

²³ Ezt a kérdést a politikai jogok gyakorlatának szélesebb kontextusában tárgyaltam a Nemzetközösségi tanulmányok első darabjában („Human Rights: Is There a Commonwealth Perspective?”, azaz „Emberi jogok: Van Nemzetközösségi perspektíva?”), amit Londonban 1998 májusában mondtam el.

Különösen jó példa a tartós munkanélküliség jelensége. A jelenkori Európában talán a legnagyobb mértékben a munkanélküliség és a munkátlanlás elterjedtsége járul hozzá a társadalmi kirekesztettség folyamatos fennmaradásához és mértékének növekedéséhez. A kétszámjegyű munkanélküliségi ráta Európa országainak jelentős részében (Franciaországban, Németországban és Olaszországban a munkaerő 10–12 százalékára terjed ki, Spanyolországban pedig az arány még ennél is magasabb) súlyosan fenyegeti a lakosság széles körének önálló és önellátó gazdasági létét. Ez éles ellentétben van nemcsak más gazdaságilag fejlett országok teljesítményével, mint amilyenek Japán és az Egyesült Államok (ahol sokkal kisebb a munkanélküliek aránya), hanem Európa saját néhány évvel korábbi teljesítményeivel is (amikor a munkanélküliek aránya 1–3 százalék között volt).

A folyamatosan magas munkanélküli ráta lassan már „elfogadható” részévé vált az ügyek állásának Európában, és a gyenge tiltakozásba jelentős mértékű rezignáció vegyül. A tartós munkanélküliség okozta szenvedés és dezintegráció, valamint a munkanélküliségi ráta tartósan magas szintjével összefüggő különböző típusú társadalmi kirekesztések ugyanakkor nem kapnak elég figyelmet. Számba kell vennünk tehát mindazokat a módokat, amelyekkel a munkanélküliség nagy fokú elterjedtsége sújtja Európában az életeket és szabadságokat.

Időnként amellet szülő érveket hallunk, hogy a munkanélküliség („többé”) nem olyan nagy probléma Európában, mivel a működő társadalombiztosítási rendszer mindenkinek kínál munkanélküli ellátást és jövedelempótló támogatást. Ez az érvelés sok szempontból mélyen problematikus. Először, a társadalombiztosítás és a munkanélküli ellátás közpénzekből finanszírozzódik, a fiskális teher pedig káros hatással van a gazdaság működésére. Másodsor, a munkanélküliség káros hatása nem korlátozódik csak az alacsony jövedelemre, amellyel az állás nélküliséget rendszerint összekapcsolják. Az elvesztett jövedelemnek (illetve csak egy részének) a kompenzálása nem pótolja a további veszteségeket, amelyeket a tartós munkanélküliség okoz. Ez utóbbi veszteségek jórésze teljesebben magyarázható a társadalmi kirekesztés nézőpontjából.

Nézzük meg a munkanélküliséggel összefüggő nem jövedelmi típusú veszteségek listáját. Ezeknek a hatásoknak egy része jól elemezhető a társadalmi kirekesztés gondolatának segítségével.²⁴

A jelenlegi hozzájárulás (output) elvesztése. A munkanélküliség a produktív erő elvesztését jelenti, mivel a lehetséges nemzeti hozzájárulás a munkanélküliség miatt nem realizálódik. Ennek mértéke nyilvánvalóan meglehetősen magas lehet, amikor a munkanélküliségi ráta magas.

A munkakészségek elvesztése és hosszú távú kár. Az emberek nemcsak „csinálva tanulnak”, hanem „felejtnek” is a „nem csinálással”, azaz a munkából és gyakorlatból kikerülve. A készségeknek a gyakorlatból való

24 A következő írásaimban tárgyaltam a kérdést részletesebben: „The Penalty of Unemployment” (A munkanélküliség büntetése), Bank of Italy, 1997; „Inequality, Unemployment and Contemporary Europe” (Egyenlőtlenség, munkanélküliség és a jelenkori Európa), melyet a Calouste Gulbenkian Alapítvány „Szociális Európa” című konferenciáján adtam elő 1997-ben (Lásd az irodalomjegyzékben: Sen 1997a).

kikerülés következtében előálló elértéktelenedésén kívül a munkanélküliség a kognitív képességek leépülését is okozhatja, mert a munkanélküli elveszíti önbizalmát és nem érzi, hogy befolyásolhatná saját életét. Ezzel létrejön egy munkakészségek nélküli csoport – melynek már csak emlék a képesítettség –, és melynek állapota miatt a jövőben sem képes ismét belépni a munkaerőpiacra.

A szabadság elvesztése és a társadalmi kirekesztés. Ha a szegénységet szélesebb perspektívából szemléljük, a munkanélküliséggel járó megfosztottság természetéhez tartozik a szabadság elvesztése. Aki huzamos ideig munkanélküli, még ha a társadalombiztosítás anyagi értelemben támogatja is, valójában nem képes élni döntési szabadságával, és az attitűdvizsgálatok leírták, hogy a munkanélküliek jórésze ezt tekinti az egyik legsúlyosabb veszteségnek.²⁵ A munkanélküliség a társadalmi kirekesztés jelentős kauzális faktora lehet. A kirekesztés nem csak a gazdasági esélyekre vonatkozatható, mint amilyen a munkahelyhez kötött biztosítás, a nyugdíj és az orvosi ellátás, de az olyasfajta társadalmi tevékenységekre is, mint a közösség életében való részvétel, ami meglehetősen problémát okozhat a munkanélkülieknek.

Pszichológiai ártalom és szenvedés. A munkanélküliség tönkre teheti a munkanélküli életét, és súlyos szenvedést, valamint mentális kint okozhat. Empirikus kutatások bizonyítják, hogy milyen súlyos lehet ez a hatás. A magas munkanélküliségi ráta gyakran kapcsolódik össze az öngyilkossági ráta emelkedésével, ami indikátora annak, hogy mennyire elviselhetetlennek érzik az áldozatok a helyzetüket. Az elhúzódó munkanélküliség különösen ártó lehet a morálra.²⁶

A fiatalok munkanélkülisége áldozatot követel, mivel a fiatal munkások és reménybeli munkások (például iskolát elhagyók) önértékérzésének hosszú távú elvesztését okozza. Sok bizonyíték szól amellett, hogy ez különösen súlyos hatással van a fiatal nőkre (vizsgálni kell, hogy ez a kijelentés Európára érvényes-e).²⁷ A fiatakorúak munkanélkülisége egyre súlyosabb probléma Európában, az európai munkanélküliség a leginkább a fiatalokat sújtja. A társadalmi kirekesztés problémájával való összefüggés ez esetben is meglehetősen nyilvánvaló.

Rossz egészségi állapot és mortalitás. A munkanélküliség klinikailag meghatározható betegségeket és a mortalitás magas arányát is okozhatja (nem csak a gyakoribb öngyilkosság miatt). Bizonyos mértékben ez következménye lehet a jövedelem és az anyagi javak elvesztésének, de áttételesen okozhatja a tartós munkanélküliség következtében előálló önbizalom- és motiváció-hiány is. Magában ezek nem a társadalmi kirekesztés problémái, de a rossz egészségi állapot nehézkesebbé teheti a társas kapcsolatokat, így ez esetben indirekt kapcsolatot állapíthatunk meg.

Az emberi kapcsolatok elvesztése. A munkanélküliség szétrombolhatja a

²⁵ Lásd: Schokkaert és Van Outegem (1990) kutatását, mely a belga munkanélküliek tapasztalatait taglalja.

²⁶ A pszichológiai szenvedés és motiváció elvesztése közötti összefüggést tárgyalja Robert Solow (1995).

²⁷ Goldsmith, Veum és Darity (1996) tárgyalja ezt a kérdést, és érdemes megnézni művük hivatkozásait is.

társas és családi kötelekeket, gyengítheti a a családon belül a harmóniát és az összetartást. Bizonyos mértékig ezek a következmények összefüggésben vannak az alacsony önértékeléssel (a gazdasági eszközök hiánya mellett), de a szervezett munkás élet elvesztése önmagában is problémákat rejt. Ez kapcsolati gyengeséget (*relational failure*) jelent, és így közvetlenül a társadalmi kirekesztések közé tartozik.

Motiváció-vesztés és a jövőbeni munka. A munkanélküliség okozta elkedvetlenedés a motiváció gyengüléséhez, a tartós munkanélküliek lehangoltságához, passzivitásához vezethet. Ez a helyzet magával hozza a motivációs összeomlás lehetőségét, ami magában is romboló, de gyökerévé válhat másfajta kirekesztéseknek is. A munkanélküliség „szociálpszichológiai” hatásai megalapozzák a későbbi munkanélküliséget. A hosszú távú munkanélküliség gyengíti a különbséget a két helyzet között: 1. „része lenni a munkaerőpiacon”, bár munkanélküliként”, illetve 2. „kívül lenni a munkaerőpiacon”. Ezen állapotok (és a kettő közötti átmenet) megkülönböztetésének empirikus jelentősége fontos lehet a gazdaság jövője szempontjából éppúgy, mint az érintett személy lehetőségeinek vonatkozásában.

Egyenlőtlenség a nemek és a fajok között. A munkanélküliség lényeges oka lehet az etnikumok és nemek közötti megkülönböztetésnek is. Amikor a munkahelyek fogyatkoznak, a leginkább érintett csoportok rendszerint a kisebbségek, és különösen a bevándorlók közösségei. Ez csökkenti a lehetőséget arra, hogy a legális bevándorlók zökkenőmentesen integrálódjanak a társadalom többségének mindennapi életébe. Továbbá, mivel a bevándorlókra gyakran úgy tekintenek, mint akik versengenek a munkahelyekért („elveszik” az állásokat a többiektől), a munkanélküliség fűti az intoleráns és rasszista politikát. Ezt a tételt példázzák a közműltban történt európai választások, és nyilvánvalóan kapcsolódik a társadalmi kirekesztés bizonyos típusához.

A nemek közötti megosztottságot is súlyosbítja a kiterjedt munkanélküliség, mivel az általános munkanélküliség jelentősen nehezítheti a nők belépését a munkaerőpiacra. Ahogy korábban már említettük, a fiatalok munkanélkülisége is sokkal súlyosabban érinti a fiatal lányokat, mint a fiúkat, és a munkanélküliség utáni visszatérésük is nehezebb a munkaerőpiacra.

A társadalmi értékek gyengülése. Amellett is szólnak érvek, hogy a nagy mértékű munkanélküliség gyengít bizonyos társadalmi értékeket. A tartós munkanélküliek cinikus véleményeket hangoztatnak a társadalmi szerveződések igazságosságáról, és sajátos szemléletet alakítanak ki a másoktól való függés témájában. Ez csökkenti a felelős és önálló életvitel lehetőségét. Hogy a bűncselekmények száma a fiatalkorúak munkanélküliségi rátájával együtt növekszik, az természetesen részben a munkanélküliség miatti anyagi hiányból következik, de csak részben, mivel a megfigyelések szerint legalább akkora szerepet játszanak ebben az olyan pszichológiai hatások, mint a kirekesztettség érzése és a neheztelés egy olyan társadalom ellen, amely nem biztosít lehetőségeket az emberek számára, hogy tisztességesen megkeressék a megélhetésre valót. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a társadalmi kohézió súlyosan sérül egy olyan társadalomban, amelyben szakadék tátong az embereknek a ké-

TANULMÁNYOK

nyelmes állással rendelkező többsége és a munkanélküli, nyomorult, sérített (nagy számú) kisebbsége között. A magányosság fenyegető érzése talán pusztán pszichológiai, de az ebből következő kirekesztés ettől még nem lesz kevésbé reális.

Bár a lista így is hosszú, de vannak még más hatások is, melyeket megvizsgálhatunk (lásd: Sen 1997a). Mindazonáltal a probléma-listát tekintve világosan kell látnunk, hogy a munkanélküliség hosszú távú fennmaradása sokféle módon okozhat kirekesztést, melyeknek egy része hangsúlyosan relációs természetű, és így értelmesebben vizsgálható a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi kirekesztés folyamatának részeként. A munkanélküliséggel közvetlenül összefüggő társadalmi kirekesztésnek lehet konstitutív jelentősége, amennyiben a munkanélküliség a társadalmi elidegenedéssel társul, de lehet instrumentális jelentősége is, amennyiben a munkanélküliség másféle deprivációkat is okozhat.

A tartós munkanélküliség következtében az emberek valóban megfosztathatnak attól a képességtől, hogy kielégítő életet éljenek. Miközben ebben a tanulmányban a masszív munkanélküliség európai problémáját hangsúlyozom, ugyanezek a kérdések érvényesek Ázsiára és Afrikára is, bár – az alacsony jövedelem formájában megjelenő – gazdasági nyomor mindent elsőprő jelentősége gyakran ezeknek a problémáknak az elhanyagolásához vezet a társadalmi és gazdasági elemzésekben. Bár a társadalmi kirekesztésről szóló irodalomban túlnyomórészt az európai helyzetről van szó, felettébb érdekes lenne a más régiókban tapasztalható szegénységet ebben a fogalomkörben elemezni. Ez esetben a figyelem fókuszába azokat a konstitutív deprivációkat állítanánk, melyek a kirekesztés különféle típusait létrehozzák. Van okunk hálásnak lenni ezért a lehetőségért, miközben az új értelmezési keretek nem vonhatják el a figyelmünket az afro-ázsiai nyomor nyersebb és durvább aspektusairól, melyek mind ez idáig az elemzések középpontjában álltak.

(A tanulmány II. része az Esély következő számában lesz olvasható.)

Fordította: Kozma Judit

Irodalom

- Adelman, Irma (1975): Development Economics-A Reassessment of Goals. *American Economic Review*, Papers and Proceedings 65.
- Adelman, Irma and Cynthia T. Morris (1973): *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*. Stanford: Stanford University Press.
- Anand, Sudhir, and Martin Ravallion (1993): Human Development in Poor Countries: On the Role of Private Incomes and Public Services. *Journal of Economic Perspectives* 7 (Winter).
- Bardhan, Pranab (1984): *Land, Labor and Rural Poverty*. New York: Columbia University Press.
- Basu, Kaushik (1990): *Agrarian Structure and Economic Underdevelopment*. Chichester: Harwood.
- Beneria, O., ed. (1992), *Women and Development.:The Sexual Division of Labour in Rural Societies*. New York: Praeger.

- Boserup, Esten (1970): *Women's Role in Economic Development*. London: Earthscan Publications.
- Chichilnisky, Graciela. (1980): Basic Needs and Global Models: Resources, Trade and Distribution. *Alternatives* 6.
- Crocker, David (1992): Functioning and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic. *Political Theory* 20.
- de Haan, Arjan (1997): Poverty and Social Exclusion: A Comparison of Debates on Deprivation. Working Paper No. 2, Poverty Research Unit at Sussex. Brighton: University of Sussex.
- de Haan, Arjan and Simon Maxwell, eds. (1998a): Poverty and Social Exclusion in North and South. *IDS Bulletin* 29 (1). (January).
- de Haan, Arjan and Simon Maxwell (1998b): Editorial: Poverty and Social Exclusion in North and South. In de Haan and Maxwell (1998a).
- Deininger, Klaus and Lyn Squire. (1996): New Ways of Looking at Old Issues: Inequality and Growth. Washington DC: World Bank. (Mimeograph).
- Desai, Meghnad (1995): *Poverty, Famine and Economic Development*. Aldershot: Elga
- Doyal, L. and I. Gough. (1991): *A Theory of Human Need*. New York: Guilford Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen (1989): *Hunger and Public Action*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen, eds. (1990): *The Political Economy of Hunger*. Oxford: Clarendon Press.
- Dréze, Jean and Amartya Sen (1995): *India. Economic Development and Social Opportunity*. Delhi: Oxford University Press.
- Earls, Felton and Maya Carlson (1993): Towards Sustainable Development for American Families. *Daedalus* 122.
- Earls, Felton and Maya Carlson (1994): Promoting Human Capability as an Alternative to Early Crime Prevention. Boston: Harvard School of Public Health and Harvard Medical School.
- Figueiredo, J. B. and Arjan de Haan eds. (1998): *Social Exclusion: An ILO Perspective*.
- Foucauld, J.-B. de (1992): Exclusion, inegalites et justice sociale. *Espirit* 182 (June). Geneva: International Labour Organisation.
- Goldsmith, A., J. R. Veum, and W. Darity, Jr. (1996): The Psychological Impact of Unemployment and Joblessness. *Journal of Socio-Economics* 25.
- Gore, Charles and Jose B. Figueiredo, eds. (1997): *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Griffin, Keith and Aziz Khan, eds. (1977): *Poverty and Landlessness in Rural Asia*. Geneva: International Labour Organisation.
- Griffin, Keith and J. Knight, eds. (1990): *Human Development and the International Development Strategies for the 1990s*. London: Macmillan.
- Hirschman, Albert. (1958): *The Strategy of Economic Development*. New Haven, CA: Yale University Press.
- Hirschman, Albert (1970): *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Declines in Firms, Organizations and States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschman, Albert (1981): *Essays in Trespassing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hossain, I. (1990): *Poverty as Capability Failure*. Helsinki: Swedish School of Economics.
- Jordan, B. (1996): *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Oxford: Blackwell.
- Lenoir, René (1974/1989): *Les Exclús: Un Français sur Dix*. Paris: Editions du Seuil
- Lipton, Michael (1977): *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*. London: Temple Smith.
- Lipton, Michael and Martin Ravallion. (1995): Poverty and Policy. In *Handbook of Development Economics*, vol. 3, edited by Jere Behrman and T. N. Srinivasan. Amsterdam: North-Holland.

TANULMÁNYOK

- Nussbaum, Martha C. (1988): Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution. *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Supplementary Volume.
- Nussbaum, Martha and Amartya Sen, eds. (1993): *The Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Ogata, Sadako (1998): Statement. Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenges for Asia and Europe, Geneva, 27 April.
- Oyen, Else (1997): The Contradictory Concepts of Social Exclusion and Social Inclusion. In *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy*, edited by Charles Gore and Jose B. Figueiredo. Geneva: International Institute of Labour Studies.
- Rodgers, Gerry, Charles Gore, and Jose B. Figueiredo, eds. (1995): *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Schokkaert, E. and L. Van Outegem. (1990): Sen's Concept of the Living Standard Applied to the Belgian Unemployed. *Recherches Economiques de Louvain* 56.
- Sen, Amartya (1980): Equality of What? In *Tanner Lectures on Human Values*, vol. I, edited by S. McMurrin. Cambridge: Cambridge University Press, and Salt Lake City: University of Utah Press.
- Sen, Amartya (1981): *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
- Sen, Amartya (1983): Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers* 35; reprinted In Sen (1984).
- Sen, Amartya (1984): *Resources, Values and Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, Amartya (1985): *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sen, Amartya (1987): *The Standard of Living*, edited by Geoffrey Hawthorn. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1992): *Inequality Reexamined*. Oxford: Clarendon Press, and Cambridge, MA: Harvard University Press
- Sen, Amartya (1997): Inequality, Unemployment and Contemporary Europe. *International Labour Review* 136.
- Silver, Hilary (1995): Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion. In *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, edited by Gerry Rodgers, Charles Gore, and Jose Figueiredo. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (republished, edited by R.H. Campbell and A.S. Skinner. Oxford: Clarendon Press, 1976).
- Solow, Robert M. (1995): Mass Unemployment as a Social Problem. In *Choice, Welfare and Development*, edited by K. Basu, P. Pattanaik, and K. Suzumura. Oxford: Clarendon Press.
- Streeten, Frances (1985): *Basic Needs in Developing Countries*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Streeten, Paul and S. Javed Burki (1978): Basic Needs: Some Issues. *World Development* 6.
- Streeten, Paul (1981): *Development Perspectives*. London: Macmillan.
- Tinker, Irene, ed. (1990): *Persistent Deprivations*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (United Nations Development Programme) (1990): *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (United Nations Development Programme). (1997): *Human Development Report 1997*. New York: Oxford University Press.
- Yunus, Mohammad (1998): Statement. Asian Development Bank Seminar on Inclusion or Exclusion: Social Development Challenger for Asia and Europe, Geneva, 27 April.